

שיעור מספר 2: חובתו של עני לתת צדקה

בכל דין זה של צדקה דעני, ראה עיניים למשפט ב"ב ט' ע"א סק"ז.
וראה עוד בדף ההנחייה לסי' רנ"א סוף חלק א' (קדימות לפי האישים).

א. מקורות הדין

בגמ' גיטין ז' ע"ב: "ועיניתך" (נחום א') – אמר מר זוטרא אפי' עני המתפרנס מן הצדקה יעשה צדקה". וכ"כ הרמב"ם בספהמ"צ עשה קצ"ה: "ובאה הקבלה שאפילו עני המתפרנס מן הצדקה חייב במצוה זו, כלומר הצדקה, אם למי שלמטה ממנו או לדומה לו ואפילו בדבר מועט".
ובהלכות בפ"ז ה"ה כתב הרמב"ם: "ואפילו עני המתפרנס מן הצדקה חייב ליתן צדקה לאחר". וכ"כ בטושו"ע רס"י רמ"ח.

יש מקום להסתפק האם זהו דין תורה, או מדברי קבלה. המקור הוא פסוק מספר נחום, אולם הוא מופיע בספהמ"צ לרמב"ם כמרכיב מהותי של המצוה. בפשטות נראה שזהו דין תורה, מעצם הכללתו במבואות להלכות ולספהמ"צ.
ולפי"ז המקור מדברי קבלה הוא אסמכתא, או גילוי מילתא.

ובספר קריית ספר פ"ז ממתנו"ע מצדד שהוא דין תורה, ומביא דוגמאות נוספות לדיני צדקה שנלמדים מהפסוקים בישיעה. ובסופ"ט מעיר הקרי"ס שאין כופין את העני לתת (ראה להלן), ומעלה אפשרות שזה מפני שעני אינו מחוייב מה"ת ליתן צדקה, אלא רק מדברי קבלה. וכנראה הוא סובר, לעניין זה לפחות, שדברי קבלה חמורים פחות מדברי תורה, וכבר דנו בזה לעניין ספקות ועוד (ראה ע' 'דברי קבלה' באנצ"ת, בעיקר סעיף ב'. וע"ש סביב הערות 55-60 שהמהר"צ חיות ב'תורת נביאים' פ"ד וח' העיר בדיוק על הפסוקים הללו מישיעה שאין מהם ראייה מפני שהם רק מראים על נוהג שרווח בישראל באותם ימים ולכן הדינים העולים מהם הם מדאורייתא. וכעין זה אומרים גם לגבי קניין חליפין שנלמד מהפסוק 'וזאת לפנים בישראל' ממגילת רות).

לכאורה היה מקום לומר שהמצוה המוטלת על העני ליתן צדקה מממון הצדקה שהוא עצמו מקבל אינו מיועד להעשיר את העניים, שהרי בזה הוא עצמו הופך לעני, ומה הרווחנו בכך. לכאורה החובה להעשיר את העניים מוטלת על העשירים ולא על עניים עצמם. אמנם הפן של חובות הלבבות מסתבר שמוטל גם על עני, ועל כן היה מקום לומר שמתן צדקה של עני הוא מצד הנותן ולא המקבל.

אמנם לפי"ז בשי' הרמב"ם היה נראה לומר שהעני צריך להיות מחוייב רק בלאו, שהוא מחובות הלבבות, ולא בעשה, שהוא מחובות האיברים (ראה בשיעור הפתיחה). והנה הרמב"ם מזכיר את חיובו של העני דווקא במסגרת העשה (קצ"ה הנ"ל) ולא בלאו (רל"ב). אמנם, כפי שהזכרנו בשיעור הפתיחה, אימוץ הלב הוא רק כאשר יש עני שמבקש ממנו צדקה ולא תמיד כשאינו נותן. ולפי"ז אולי יש מקום לומר שכשהנותן הוא עני, ומסיבה זו הוא לא נותן, שוב אין כאן אימוץ הלב, ועל כן העני פטור מהלאו.

וייתכן שמכיוון שהלאו מוגדר להדיא כחובות הלבבות, לא היתה הו"א לפטור עניים ממנו, ועל כן הרמב"ם לא מצא מקום להזכיר את חיובו של העני בלאו, דזה פשוט לגבי חובות הלבבות. בכל אופן ברור שהרמב"ם סובר שהעני מחוייב גם (ואולי: רק) בעשה, וזה קצ"ע. ואם נאמר שהחיוב הוא מדברי קבלה ולא מה"ת, א"ש. ושמה מדברי קבלה למדנו שיש דין של חובות הלבבות גם בעשה ולא רק בלאו (וגם בזה עי' בשיעור פתיחה).

ב. שיעור החיוב של עני

הש"ך סי' רמ"ח סק"א כ' דעני חייב ליתן צדקה רק כשיש לו כדי פרנסתו (ואין להקשות האין עני כזה מתפרנס מן הצדקה, דאם אין לו קרן שיכול להתפרנס מהרווח שפיר נחשב עני, כשו"ע סי' רנ"ג ה"ב). ולכאורה הדברים מפורשים ברמ"א בסי' רנ"א העוסק בשאלה למי נותנים צדקה ומי קודם למי, שכ' בשם הטור וז"ל (שם ה"ג): פרנסת עצמו קודמת לכל אדם. ואינו חייב לתת צדקה עד שיהיה לו פרנסתו ואח"כ יקדים פרנסת אביו ואמו אם הם עניים, והם קודמים לפרנסת בניו...

ובטור הדברים מובאים בשם הרס"ג עם מקורות, וז"ל:

כתב ה"ר סעדיה חייב אדם להקדים פרנסתו לכל אדם ואינו חייב לתת צדקה עד שיהיה לו פרנסתו, שנאמר (ויקרא כ"ה ל"ו): 'וחי אחיך עמך' - חיך קודמין לחיי אחיך. וכן אמרה הצרפית לאליהו (מל"א י"ז י"ב): 'ועשיתי לי ולבני תחלה' - לי ואח"כ לבני. והודה לה אליהו, ואמר לה: 'ולך ולבנך תעשי באחרונה'.

כלומר דין הקדמת עצמו הוא חובה ולא רשות, ומקורו הוא מהדרשה הידועה של 'וחי אחיך עימך'. והב"י בבדק הבית כ': 'ויש לי על דברי ה"ר סעדיה גמגומי דברים'. ובאמת בשו"ע לא הביא את דינו של הרס"ג, אלא רק ברמ"א (הנ"ל). ונראה דס"ל דכל אדם חייב לתת צדקה, גם אם הוא עני. וזה דלא כש"ך.

ובפרישה הביא מקור נוסף מבני יעקב, שאמרו (בראשית מ"ג ח'): 'ונחיה ולא נמות גם אנחנו גם אתה גם טפינו'. אמנם בנחלת צבי רס"י רמ"ח פליג על הש"ך וכ' דדברי הרס"ג מיירי בצדקה מרובה, אולם שלישי שקל חייב כל אדם ליתן, ואפילו הוא עני מרוד (ראה סי' רמ"ט ה"ב). וע"ש שהביא מהט"ז או"ח סי' תרצ"ד סק"א (וכן הוא בב"ח שם) ראה לדבריו, שכ' שם שאפי' עני מרוד חייב ליתן לפחות שלישי השקל פעם בשנה.

וברמב"ם הביא דיני הקדימה בפ"ז הי"ג, ולא הזכיר שפרנסת עצמו קודמת. אמנם גם ברמב"ם יש לכאורה מקור שהעני אינו חייב ליתן צדקה, דהנה הקשו האחרונים מדברי הרמב"ם בפ"ט הי"ט, וז"ל שם (וכ"כ בטושו"ע רנ"ג ה"ח):

עני שנתן פרוסה לתמחוי או פרוטה לקופה מקבלים ממנו. ואם לא נתן אין מחייבים אותו ליתן.

נתנו לו בגדים חדשים והחזיר להם את השחקין מקבלין ממנו. ואם לא נתן, אין מחייבין אותו ליתן.

לכאורה משמע שאין על העני כל חובה לתת, אלא שאם נתן מותר ליקח ממנו. היה מקום לחלק בין חיוב לתת לבין כפיית העני על חיובו, אולם מהלשון ש'אין מחייבים אותו ליתן', משמע שאין עליו חובה ולא רק שלא כופין אותו (בפשטות 'מחייבים' אין משמעותו כפייה אלא השתת חיוב). אם כן, דברי הרמב"ם כאן סותרים למש"כ בפ"ז שגם עני מחייב במתן צדקה.

הב"ח, הביאו הש"ך רנ"ג סק"א מיישב בדומה למה שהעלינו לעיל, שהעני חייב אך אין כופין אותו שכן הוא יכול להחליף עם עני חבירו (וע"ש שלדבריו מיושב הלשון ד'אין מחייבין' ולא 'אין כופין' שהקשינו לעיל). והוא לשי' דס"ל כט"ז שכל אדם חייב ליתן, ודלא כש"ך.

אמנם גם לגבי הרמב"ם תי' כמה אחרונים כדברי הנחלת צבי הנ"ל, ששלישי השקל בשנה חייב כל עני ליתן, ומעבר לכך רק אם רצה נותן (ראה למשל דרך אמונה בציון ההלכה פ"ז סקפ"ד ובערוה"ש). ובאמת ברמב"ם נראה דכך הוא הפשט, שהרי בפ"א הוא מדבר על מי שידו משגת שיתן לעני כדי מחסורו, ובהלכה ה' עוסק במקרה שאין ידו משגת, שאז לא יפחת משלישי השקל בשנה, ומוסיף שאפי' עני המתפרנס מן הצדקה חייב ליתן צדקה. ובפשטות מיירי בחובה ליתן שלישי השקל.

¹ ראה שם בהערותיי שהאינדא כ' הפוסקים שזהו מי שאין לו משכורת קבועה.

ומדברי הש"ך לעיל משמע לא כן, אלא אין בכלל חובה על עני שאין לו. וכך כתב גם ביישוב דברי הרמב"ם כמו שכי לעיל בשו"ע (הש"ך על השו"ע סי' רנ"ג שהעתיק את ההלכה הזו ברמב"ם, ע"ש בסק"י"א).

ובציון ההלכה הנ"ל העיר שמהחינוך מצוה תע"ט משמע כש"ך, וז"ל שם:

ואמרו ז"ל שאפילו עני המתפרנס מן הצדקה חייב לעשות צדקה אם ימצא למטה ממנו שצריך לה.

וברמב"ם בספהמ"צ עשה קצ"ה כ' בלשון מעט שונה, דמשמע כט"ז, וז"ל:

ובאה הקבלה שאפילו עני המתפרנס מן הצדקה חייב במצוה זו, כלומר הצדקה, אם למי שלמטה

ממנו או לדומה לו ואפי' בדבר מועט.

ובאמת בטוש"ע לא הסמיכו את הדין שגם עני חייב ליתן לדין שלא יפחות אדם משליש השקל, וזה לכאורה כש"ך.

ואילו הרמב"ם הסמיכם, ומשמע כט"ז, והוא לשיטתו בספהמ"צ שראינו שהוא כט"ז.

אמנם השיעור של שליש השקל הוא מדברי קבלה, אולם נראה שזוהי קביעה דרבנן לשיעור שמחוייבים בו מה"ת, ולכן

העני חייב בה מדין תורה (אולי כתוס' ריש סוכה לגבי מי שמקיים את הדאורייתא שלא כפי גדרי חכמים: "לא יצאת ידי

מצוות סוכה מימך").

ולפי"ז אולי אפי"ל שגם הטוש"ע מתכוונים לדברי הרמב"ם אלא שלא נחתו לשיעור דשליש השקל, וכ' בסתמא שחייב

ליתן. השיעור דשליש השקל הוא קביעת חכמים לשיעור המינימלי.

ועוד נראה מהרמב"ם כהט"ז ממש"כ בסוף ספהמ"צ: "יש הרבה מצוות שלא יזדמן לעולם, ואין הצדקה בכלל הזה כי

הצדקה מחוייבת אפי' לעני המתפרנס ממנו כמו שביארנו".

נמצא דמחלוקת הש"ך והט"ז היא כמחלוקת הרמב"ם והחינוך. הש"ך והחינוך ס"ל דעני שאין לו, אין עליו כלל חיוב

ליתן צדקה, ואילו עני שיש לו מחוייב ליתן לפי מה שיש לו. וכן פשט לשון הרס"ג (כפי שהעיר עליו הב"י). והט"ז

והרמב"ם ס"ל דגם עני שאין לו חייב לתת לפחות שליש השקל, דגם עליו יש מצוות צדקה. וכן נראה מהערת הב"י על

רס"ג, שסובר כמותם.

ויש להעיר שבעיניי למשפט ב"ב ט' ע"א סק"ז ד"ה 'ולכאורה' כי ליישב סתירות אלו באופן אחר: דיש ב' דיני צדקה,

דין על הנותן ליתן לפחות שליש השקל לשנה (ונראה דזה למען הנותן), ודין למלא חסרונו של הנצרך (שנראה כדין

למען המקבל). בדין הראשון גם עני חייב, ובדין השני העני פטור דהוא מוטל רק על מי שיש לו. אמנם נראה דזו גופא

שי' הט"ז והנח"צ. ולפי"ז א"ש היטב דכן גם משמע בלשון הרמב"ם ברפ"ז: "מצוות עשה ליתן צדקה לעניים כפי מה

שראו לעני אם היתה יד הנותן משגת שני' 'פתוח תפתח'... 'די מחסורו'...". וכבר ראינו מכמה דוכתי שברמב"ם משמע

כט"ז.

אמנם נראה לכאורה דלמעשה אין כאן כל מחלוקת, שהרי אם יש לו שליש השקל לכו"ע חייב ליתן, ואם אין לו, לא

מסתבר שהט"ז יחייב אותו ללוות וליתן (וכ"כ הפוסקים שא"צ ללוות ע"מ ליתן צדקה). ואם יש דין שלא חייב ליתן

בסטנדרט גבוה ממה יש לו, אזי פשיטא שאם אין לו שליש השקל אינו חייב ליתן (ראה בקטע האחרון בדפי הליווי לסי'

רמ"ח). וכן לשון הרמב"ם שנותן 'למי שיש לו פחות או בדומה לו', ואם נותן שליש השקל האחרון הרי ההוא יהיה עשיר

ממנו, ולכן פשיטא דאינו מחוייב ליתן. ואם כן, נראה דלמעשה לא ברור כלל במה נחלקו הש"ך והט"ז.

ונראה לומר שהמחלוקת עוסקת בעני שיש לו יותר משליש השקל, אלא שהוא עדיין בגדר עני, כלומר יש עליו שם

'עני'. ומכיון שהוא עני, אזי לדעת הש"ך והחינוך הוא פטור לגמרי ממצוות צדקה, ואינו חייב ליתן אפי' שליש השקל,

ורק מי שאינו בגדר עני חייב ליתן. ולדעת הט"ז והרמב"ם בכל אופן חייב ליתן שלישי השקל למי שפחות ממנו או דומה לו. אמנם אם הוא במצב שאפי' אין לו שלישי השקל, גם הם יזדו שפטור, וכמושנ"ת לעיל, אולם זהו מצב נדיר מאד. אם כן, המחלוקת היא בעני שיש לו ליתן אלא שהוא בגדר עני (יש עליו שם עני), דלש"ך וחינוך אין עליו מצוה ליתן, ולט"ז ורמב"ם יש עליו מצוה ליתן לפחות שלישי השקל.

אמנם זה קשה שכן מפורש בש"ך דמייירי בעני שנוטל מהצדקה, כלומר שהוא עני, ובכ"ז חייב ליתן. וא"כ נראה שמי שאינו חייב ליתן לפי הש"ך הוא רק מי שבאמת אין לו. והנראה דצריך לחלק בין עני שנוטל מהצדקה לנצרך שנוטל מהצדקה. ישנו מצב בו אדם אינו עני ובכ"ז הוא נוטל מן הצדקה. ונראה שאדם כזה חייב ליתן צדקה בעצמו. אולם אדם שיש עליו שם עני הוא הפטור מליתן צדקה לפי הש"ך. ולט"ז גם זה חייב ליתן.

ונראה לפי"ז דזהו הבסיס ליישוביהם של הש"ך והנח"צ בשי" הט"ז לסתירה הנ"ל ברמב"ם ושו"ע, דכשכתבו שגם עני חייב ליתן צדקה, לפי הש"ך דיברו על נזקק, ולט"ז דיברו על עני ממש שחייב שלישי שקל. וכשכתבו שפרנסתו קודמת לאחרים ועל כן אינו חייב ליתן, וכן כשכתבו שאם נתן מקבלים ממנו אולם אין מחייבים אותו, לפי הש"ך דיברו על אדם שיש לו שם עני, ואחד כזה אינו חייב ליתן כלל לדעת הש"ך. ולדעת הט"ז שגם הוא חייב ליתן שלישי השקל בשנה, דיברו על מתן יתר מזה שהוא פטור. וייתכן שמחלוקת הש"ך והט"ז היא גופא בהבחנה בין עני לנזקק, דלש"ך ס"ל דיש הבחנה כזו, והט"ז סובר שכולם בבחינת נזקקים וכפי שיתבאר להלן. דהנה במשנה סוף פאה איתא (הובא גם בטושו"ע סי' רנ"ג):

מי שיש לו מזון שתי סעודות לא יטול מן התמחוי, מזון ארבע עשרה סעודות לא יטול מן הקופה. מי שיש לו מאתיים זוז לא יטול לקט שיכחה ופאה ומעשר עני. היו לו מאתיים חסר דינר, אפי' אלף נותנים לו כאחת הרי זה יטול...

ויש לחקור בדין מי שיש לו פחות ממאתיים זוז שרשאי ליטול מתנות עניים, האם זהו אותו דין כמו מי שיש לו מזון ב' סעודות או י"ד סעודות (שהרי נשנו באותה משנה), או שהוא דין אחר (שהרי לגביו מייירי במתנות עניים בכלל). והרע"ב שם פ"י שתמחוי מתחלק בכל יום, ועל כן נוטל מי שאין לו ב' סעודות, וקופה מתחלקת פעם בשבוע, ועל כן נוטל מי שאין לו י"ד סעודות, וה"נ במאתיים זוז קים להו לרבנן שאלו מספיקים לאדם לשנה אחת למזונות וכסות. ועי' מלאכת שלמה לפ"ח דפאה בשם הר"ש שעושה את החשבון במפורט.

אמנם בברכי יוסף וי"ד רנ"ג ה"א פ"י בשם דורשי רשומות (וכנהוא במגיה בפרישה סי' רנ"ג סוסק"ג) דצדק"ה בגימטריא מאתיים חסר אחת, כי עד כאן יכול ליטול מן הצדקה אבל מי שיש לו מעל מאתיים כבר לא נוטל. ומהרע"ב משמע שגדר מאתיים זוז הוא כמו מזון ב' סעודות או י"ד סעודות, כלומר שגם אם יש לו מעל מאתיים זוז הוא עני, אלא שאין לו ליקח מעבר למה שהוא צריך, שכן אם יקח הוא מפסיד את שאר העניים. ואולי אפ"ל שאין בכלל גדר כזה של עני, אלא כל אחד לוקח כפי מה שחסר לו, שאל"כ לא ברור ממתי יש עליו שם עני. **אם כן, לשי' זו נראה דאין כלל 'עניים' אלא רק 'נזקקים'.** אם כן, מהרע"ב משמע כט"ז.

אמנם בברכ"י נראה דרוצה לומר שמאתיים זוז הוא גדר של עני, ודורשי רשומות מצאו את שיעורו. שאם היה כאן אומדנא של מזון וכסות לשנה, לא היתה כל משמעות למספר זה. ולפי"ז מתחת למאתיים זוז הוא עני, ומעל מאתיים הוא אינו עני, אולם לפעמים הוא יכול להיחשב נזקק. ואם כן, הברכ"י כש"ך. ולפי הברכ"י והש"ך א"ש טפי מה שהמשנה קובעת שבמי שיש לו פחות ממאתיים זוז רשאי ליקח גם אלף זוז, וכי הפוסקים דיכול ליקח אפי' זוז אחד מאלף אנשים (וכן דייק המלאכת שלמה מהמשנה). ההסבר הוא שהמטרה אינה להשלים לו לשיעור שאינו עני, אלא שרק לעני מותר ליטול צדקה. ולרע"ב וט"ז צע"ק מדין זה. וצ"ל שמכיון שבא

בסכום אחד לא פלוג (ולדין המלאכת שלמה נראה דהרע"ב לא יסכים, אא"כ באו כולם ממש בב"א. ואת לשון המשנה שממנה הוכיח המלאכת שלמה, נראה שהרע"ב יפרש ששינתה את הסדר מכיוון שעיקר החידוש הוא שנוטל אפי' אלף זוז, אלא שיש תנאי שזה יהיה בב"א).

והשואל בתשובת הרשב"א תתע"ב בח"א (הביאה בדרכי משה סי' רנ"ג סק"א) הסתפק האם כשיש לו מאתיים זוז הוא לא נוטל ממתנו"ע, אבל צדקה הוא יכול ליקח, או"ד גם צדקה אינו נוטל. וטעם הספק שם הוא שבמתנו"ע אם יקח הוא מפסיד את שאר העניים, אולם בצדקה יש דין ליתן לכל אדם שהוא עני, ואם כן הוא אינו מפסיד אותם. ור' אפרים שם עונה למסקנה שהכל לפי הפרנסה. כלומר עקרונית הוא יכול ליטול צדקה, שהרי קי"ל דמקבל כדי מחסורו,² כלומר גם עשיר יכול ליקח צדקה. ומ"מ אם הוא יחיד (?) ראוי לו שלא יטול בכדי לא להפסיד את שאר העניים.

בניסוח הספק נראה שהשואל מניח שגם אדם שיש לו מאתיים זוז יכול עקרונית ליקח צדקה. כל הדיון היה רק האם הוא גוזל את העניים או לא. ובפשטות זה אומר שגם מי שאינו עני יכול ליטול צדקה, כלומר מדין נזקק. ומי שאין לו מאתיים זוז הוא עני, ולכן היה ספק האם לנזקק מותר ליקח על חשבון העני. אם לא היו שני מושגים כאלו, לא היה כלל מקום לביטוי שהוא גוזל את העניים, שכן גם הם רק נזקקים, בדיוק כמוהו.

ואולי אפ"ל שבזה גופא הסתפק השואל: אמנם בצדקה הוא אינו גוזל את העניים, אולם ייתכן שבכ"ז אסור לו ליקח צדקה מכיון שאינו עני, או דילמא גם למי שיש מאתיים זוז מותר ליקח כי גם מי שמתחת למאתיים אינו עני אלא נזקק. כלומר הספק הוא האם מתחת למאתיים זוז הוא נזקק או עני, כט"ז או כש"ך. ובמסקנת ר' אפרים משמע כט"ז (הכל לפי הפרנסה).

והטושו"ע כ' דמי שיש לו מאתיים לא יטול צדקה כלל. ומשמע שמאתיים זוז הוא גדר שם עני. אמנם בב"י שם הביא כמה פוסקים שכי' דלא יטול כלל, וביאר דבריהם דהנוטל יותר גוזל את העניים, כלומר נראה שעקרונית הוא יכול ליטול מכיון שגם נזקק יכול ליטול, אולם לבסוף גובר החשש לגזל העניים.

וראינו למעלה שבב"י פליג על רס"ג, ולכן גם בשו"ע לא הביא את דינו, כלומר שהוא סובר כט"ז. וזה א"ש לשי' כאן שסובר שגם מעל מאתיים זוז עקרונית מותר ליקח, אלא שחושש לגזל עניים. וצ"ל שזהו ביטוי לגזל נזקקים במצב קשה יותר, שהרי לפי הט"ז אין עניים כלל אלא רק נזקקים.

ויש לבחון טוב את הדעות השונות בסוגיא זו: מי מהן מניחה שמעל מאתיים זוז אסור ליקח (שאו יש רק עניים בעולם ואין נזקקים), ומי מניח שעקרונית מותר ליקח אלא שבכ"ז אסור כי הוא גוזל את העניים (שאו יש נזקק ויש עני, ואסור לנזקק ליקח ע"ח העני. אמנם ראה הערת למעלה על הבי"י שנראה שסובר כך ובכ"ז אזיל כשי' הט"ז), ומי מניח שמותר למעשה ליקח (שאו כט"ז כולם נזקקים, ואין עניים בעולם). ראה בס' הצבי והצדק סי' ד'.

ישנם מצבים שבהם גם מי שיש לו מאתיים זוז, מותר לו ליטול צדקה הלכה למעשה, לכו"ע. וזהו דין הוצאות חד פעמיות, כמו ניתוח או חתונה, ששם גם עשיר נחשב כעני, ומותר לו ליטול על אף שאינו עני. במונחינו: הוא נזקק. כך גם לגבי בעה"ב שהיה נודד לרגל עסקיו, ונמצא חסר מזומנים שרשאי ליטול צדקה (ר' טושו"ע סי' רנ"ג ה"ד), וכן

² וזה דלא כשטמ"ק כתובות ס"ז שכ' דדי מחסורו היינו בעני שירד מנכסיו, שנותנים לו כמה שהיה רגיל. ומהרשב"א כאן משמע שאפי' אם יש לו כעת, אכתי נותנים לו. ועי' תשובות בית שלמה ח"ב סי' ק"ו (הביאו בס' הצבי והצדק סוסק"א) מה שהסיק מהשטמ"ק לדינא. וראה הערותיי לסי' ר"נ בעניין די מחסורו.

לעניין מי שממונו אינו נזיל (ראה שם ה"ג), וכן הדוגמא שהש"ך עצמו מביא במי שאין לו קרן שיכול להתפרנס מהרווח (האידינא: משכורת קבועה) ועוד.
אם כן, למסקנתנו, הש"ך והט"ז נחלקו בשאלה האם יש הבחנה בין עני לנזקק, וכמושנ"ת לעיל.

יש לדון האם ההלכה בשו"ע סי' רנ"ג ה"ד (וגם ה"ה) שעוסקת במי שלקח צדקה על אף שהוא עשיר במהותו, כלומר לכאורה זהו נזקק, האם עליו להחזיר כשירווח לו. ונחלקו בזה תנאים בפאה פ"ה משנה ה', ופוסקים כחכמים שלא חייב להחזיר מכיון דהוי כעני שהעשיר. ואולי אפ"ל שאם כהט"ז שכולם נזקקים, אזי בעה"ב שנדד לעיר אחרת והיה במצב שהיה זקוק לכסף ונטל צדקה, הוא אמנם נזקק ולא עני, אולם חשיב כעני שהעשיר מכיון שלט"ז כל העניים הם רק נזקקים. וא"כ מכיון שהיה נזקק הרי הוא נחשב כעני. לפי הט"ז עניות נקבעת עפ"י הצרכים ולא עפ"י מדד אובייקטיבי. לעומת זאת, להסובר שיש הבדל בין עני לנזקק, ייתכן שנוזקק שנטל צדקה יצטרך להחזירה (וזה דעת ר"א במשנה שם).

ג. כפיית העני

ולעניין האם כופין את העני ליתן, כ' הקרי"ס הנ"ל סופ"ט דאין כופין. וכ"כ הש"ך בסק"ב כאן. ובסמ"ג כ' דכופין 'עשיר שאינו רוצה ליתן'. אמנם מלשון הטור משמע שכופין גם עניים ליתן כשהם חייבים, שהרי כ' (רס"י רמ"ח): "כל ממה שראוי לתן ב"ד כופין". ועי' בדרישה שכל דלא קאי על עני. וכ"כ רדב"ז סופ"ט.
וכ' הש"ך דהדרישה הביא ראיה מסי' רנ"ג ה"ח, שהיא ההלכה של עני שנתן מקבלים ממנו, וזהו כב"ח הנ"ל, שמדובר באותו סוג עני, והוא חייב לתת אלא שאין מחייבים אותו. והוסיף הש"ך דלשי' אין כל ראיה, דעני שיש לו וחייב לתת גם כופין אותו, והתם מיירי בעני שאין לו, שאינו חייב לתת, וממילא כמובן שלא כופים אותו. אמנם מלשון הש"ך משמע שגם הוא מסכים שאין מחייבים אותו, אלא שמשם אין ראיה לכך. כלומר, נראה מהש"ך דסברתו נוטה שגם עני שחייב לתת אין כופין אותו.

ובשלמא אי הוי דין מדברי קבלה, או מדרבנן, אפ"ל דהם אמרו והם אמרו, וכ"כ הקרי"ס הנ"ל סופ"ט ממתנו"ע. אולם אי מתן צדקה דעני הוא חיוב מה"ת, אזי צ"ע, דאם הוא מחוייב במצוה מדוע אין כופין אותו, ואם אינו מחוייב אז כמובן לא שייך לכפות.

ונראה דהוא מחוייב במצוה, אלא שבכ"ז יש תקנה דרבנן שאין כופין אותו. ונראה הביאור בזה בהקדם מה שקשה על פטור עני מצדקה, ועל עצם החילוק בין עני לעשיר, מדוע בכלל יש חילוקים כאלו? והרי קי"ל שלעולם אין אדם מעני מן הצדקה (רמב"ם פ"י וטושו"ע סי' רמ"ז), ואפי' מותר לנסות את הקב"ה בזה. כלומר זה בטוח (ראה הערות"י לסי' רמ"ז בעניין זה). ובפרט שהילפותא שאין אדם מעני מן הצדקה מופיעה בגמ' גיטין מ"ד אחרי שקובעים שגם עני חייב ליתן צדקה, ומשמע שהא בהא תליא.

ובשלמא החילוקים לגבי שיעור הנתינה שכל אחד נותן כפי יכולתו, זה פשוט, שאל"כ אין כלל צורך בצדקה. הסידור הכולל קובע שהעשיר נותן לעני כפי יכולתו של כל אחד. אולם זהו רק סידור הגיוני. פטור גמור מצדקה אינו נראה סביר. וא"כ הט"ז א"ש היטב, אולם הש"ך קשיא טובא.

את הביאור בש"ך נראה לקמן. אולם לפי"ז י"ל בט"ז שמצוות צדקה דורשת מהעני בטחון בהבטחה של הגמ' שאינו מעני מן הצדקה. ומצוה שדורשת מידה כזו של אמונה ובטחון אין כופין עליה. אנו לא יכולים לדרוש בנחרצות רמה רוחנית כזו מכל אחד. ולפי"ז לדוגמא גם לא נכפה על מתן הלוואה לפני שמיטה על אף שיש מצוה כזו (בהנחה שעל מצוות הלוואה בכלל כופים). החשש משמיטת החוב אינו דרישה אלמנטרית. אולי גם על עלייה לרגל (שהתורה

מבטיחה שלא יבואו אויבים לערים שהתרוקנו). וצע"ק ממצוות שמיטת קרקעות. אמנם בסברא נראה שכופים על דרישות התורה, שהרי אלו מצוות מחייבות לכל דבר, גם אם הן דורשות בטחון מסוים. אי הכפייה נתקנה רק במצבים קיצוניים של עני שנותן צדקה, שהרי יש מצוה גם על עשירים. בשמיטת קרקעות או עלייה לרגל, הבעייה היא של כולם בשוה.

וראה להלן שיעור 3, מה שהבאתי מהרדב"ז פ"ז ה"י דמוכח כהבנה זו. ובעיניים למשפט ב"ב ט' ע"א סק"ז סוד"ה 'ודייק הרמב"ם' כ' דבעני שלא נותן מפני עוניו, אינו אימוץ הלב, ועל כן אינו חייב בלאו, וממילא נותר חיוב בעשה שמתן שכרו בציוד ולא כופין עליו.

ד. ביאור שי' הש"ך

ראינו שלשי' הש"ך ישנם עניים שפטורים לגמרי ממתן צדקה, וצ"ב מה טעם הפטור. אפשר להסביר זאת בשני כיוונים עיקריים: 1. פטור של אונס. 2. פטור מהותי מסברא, שכן אין טעם לתת צדקה לאחד ולהפוך את הנותן לעני.

ויש להעיר שמטעמו של הרס"ג, שתלה זאת בדין 'חי"ך קודמין', נראה לכאורה שזהו פטור מהותי. אמנם אכתי אפ"ל שזהו פטור של אונס. וכן לגבי שנים שמהלכים במדבר, יש לדון האם הוא פטור מליתן לחבירו או שהוא אונס. ולהלן נראה שבש"ך מסתבר ללמוד דווקא מדין אונס ולא פטור מהותי, והרס"ג הוא המקור לדעת הש"ך ומסתבר דס"ל כוותיה.

ונפ"מ לדוגמא בין שני הטעמים בעני שבכל זאת נתן, האם הוא קיים מצוה או לא. לכיוון א' הוא ודאי קיים מצוה, אולם לכיוון השני אפשר דכלל אין לו מצוה, וצע"ק. ואם נאמר שבכ"ז יש מצוה קיומית, צ"ע מהו המקור לכך (איך להתאים שכל ישר עם גדר הלכתי פורמלי? ראה שיעור פתיחה). ואולי מי שמחליט לתת צדקה, אות הוא שאינו עני, ועל כן הוא שוב מתחייב, בבחינת איזהו עשיר השמח בחלקו (מי שמחליט אינו עני). למעשה יש כאן עיקרון של 'לדידי שוה לי', שכן אותו אדם מחליט שלדידו 100 זוז שיש לו שווים 200, ועל כן הוא אינו עני. עדיין זו כאילו מצוה קיומית, שכן אם לא יחליט לתת - הוא יהיה פטור. כלומר עניות היא מצב סובייקטיבי, וזה פשוט בסברא גם כשמסתכלים על המצב בארץ ובעולם כיום (שהמצב הסוציו-אקונומי אינו מתבטא בהכרח ברמה תרבותית, כלומר זה אינו בהכרח עוני). כלומר זו מצוה חיובית שהחלטתה אם להתחייב בה היא סובייקטיבית, ולא ממש מצוה קיומית. ונראה דסברא ב' מתאימה לכיוון שהצדקה היא למען המקבל. סברא א' מתאימה לכיוון שצדקה היא למען הנותן, ועל כן יש עניין עקרוני שהוא ייתן, אלא שהוא אונס (ראה בעניין זה בשיעור הפתיחה). א"כ יש כאן עוד נפ"מ הלכתית לגישות השונות.

ואם נחלק בין הלאו לעשה לעניין זה, יצא שעל הלאו שנועד למען הנותן - הוא אונס, ועל העשה שהוא למען המקבל - הוא פטור. ולסברת המהרי"ל דיסקין שבמקום שאין עשה אין גם לאו, שוב הוי פטור מהעשה וגם מהלאו (ועי' בשיעור פתיחה שמהרי"ל דיסקין עצמו עשה עם סברא זו שימוש דומה לעניין ליתן כל ממונו לצדקה מחמת הלאו שבה. ובעני הוי כמו כל ממונו).

וייתכן שאפשר ליישב גם את הסתירה ברמב"ם בכיוון כזה. בפ"ט הי"ט הרמב"ם מדבר על נתינה לקופה, ומשמ מתפרנסים גם עניים שמצבם טוב משלו, ועל כן הוא פטור מלתת (בפרט לניסוח הרמב"ם והחינוך, שהעני חייב ליתן למי שפחות ממנו או דומה לו). ובפ"ז ה"ה מדובר על מתן צדקה ברמה העקרונית, ושם גם עני חייב ליתן, וגם אם הוא פטור זה רק מצד אונס (שיקול של אונס כמובן אינו תלוי בשאלה מיהו המקבל). ועי' בעיניים למשפט ב"ב ט' ע"א סק"ז ד"ה 'ודייק הרמב"ם'.

וכיוון זה דומה למש"כ בעיניים למשפט הנ"ל לחלק בין ב' סוגי צדקה, שביארנו דהיא ש' ה"ז. מצוה אחת ליתן שלישי השקל, והיא עבור הנותן, ומצוה אחת למלא חסרון העני, והיא מצוה עבור המקבל. אמנם שני הטעמים שהבאנו למעלה לדינו של הש"ך צ"ע. דכפי שהקשינו על ה"ז מדוע יש חילוק בין עני לעשיר (לעניין כפייה ובסכום שהוא מחוייב ליתן), שהרי לעולם אין אדם מעני מן הצדקה. ולכאורה יתר מכן קשה על הש"ך שפטר את העני לגמרי (ובסעיף הקודם נותרנו בצ"ע).

וכנראה שהש"ך אומר כפי שביארנו בט"ז, אלא שזה לא עניין הכפייה בלבד אלא גם לעצם החיוב. עני פטור מנתינה מכיון שלא דורשים ממנו רמת אמונה ובטחון כה גבוהה בהבטחה שהוא לא ינזק. שיקול זה פטר אותו לגמרי מן המצוה. אמנם לפי"ז פשיטא שאם בכ"ז ייתן צדקה יש לו מצוה, שהרי הוא מוכיח דרגת אמונה גבוהה יותר (אמנם גדול המצווה ועושה, וזה יהיה לפחות כמי שאינו מצווה ועושה).

ונראה דכ"ז רק לטעם הראשון, שהעני הוא אנוס. דלטעם שזהו פטור מהותי מכיון שאין טעם שיהפוך לעני, הרי יש הבטחה שלא יהפוך לעני. ואולי אפ"ל שמראש ישנה הגדרה שמצוות צדקה מוטלת רק על עשירים. וזה א"ש אם מבינים שיסודו של העשה גם הוא בחובות הלבבות למען הנותן, ועל כן העני שאינו נותן מחמת שאין לו, אין כאן עבירה, וגם אין חיוב להתגבר ולתת (כמו שביארנו בלאו, לפי הרמב"ם). אמנם ברמב"ם ראינו שהעשה אינו חובות הלבבות, ובאמת ראינו שהרמב"ם הולך כש"י ה"ז ולא כש"ך, וא"ש. ומאידך, ראינו שהחינוך הולך כש"י הש"ך, וזהו לשי' שראינו שכותב שגם במצוות העשה יש חובות הלבבות (ההגדרה של העשה היא לתת בשמחה. ראה בשיעור פתיחה).

ונראה דמסיבה זו הש"ך והחינוך מחלקים בין שני המושגים: 'עני' ו'נזקק'. דאם כט"ז שיש רק נזקקים, הרי הנתינה היא עבור הנזקק לפי צרכיו. אולם מה סברא לחילוק של הש"ך בין עני לנזקק? מדוע לא ייקבע הכל לפי הצרכים? ומסתבר ששם 'עני' הוא המגדיר את מצוות צדקה שעבור הנותן. יש לו מצוה ליתן ל'עני'. מילוי חסרונו של הנזקק הוא עבור הנזקק. וזהו כדאמרי אינשי (ליטאים): שמחפשים 'אביון מהודר' לפורים, לקיים בו מתנות לאביונים.

ה. חי"ך קודמין

למעלה ראינו את דינו של הרס"ג שפרנסת עצמו קודמת לכל אדם, ויליף לה מדין 'וחי אחיך עימך' - חי"ך קודמים לח"י אחיך.

בעניין זה ראה נדרים פ' ע"ב וב"מ ס"ב ע"א, ועיניים למשפט נדרים שם ובדף כ"ב סק"ו ד"ה 'ופרע'. ולעניין צדקה, ראה נקדש בצדקה עמ' 31 והלאה, שדן האם כשצרכים לא שווים (האחר צריך למזונות והוא לכסות וכדו') יש לתת לאחר או שבכ"ז הוא עדיף.